

Hadisin Gelişim Süreciyle Musul Darülhadisleri ^a

 ABDULMAWJOOD ABDULFATTAH QARABASH ^b

 MUSTAFA ÖZTOPRAK ^c

Öz: Araştırmada, Musul'un hadis yönüne dair bilgiler ihtiva eden kaynaklar taranmış, örneklem metoduyla deliller toplanmış ve değerlendirilmiştir. Zaman zaman konunun farklı yönlerine dair İslam ilim-kültür hayatında benzer şehirlerin hadis gelişim süreçleri, müesseseleri ve uygulamalarıyla kısa mukayeseler yapılmıştır. Ülkemizde ve araştırabildiğimiz kadarıyla Arap dünyasında řu ana kadar, Musul'daki hadis gelişim sürecinde darülhadisler hakkında bir çalışma yapılmamıştır. Bu noktanın, bildirinin alana katkısı açısından önemli olduğu düşünölmüştür. Çalışmanın sonucunda Musul, diğer ilim merkezleri kadar olmasa da hadis gelişim süreci bakımından ilerleme kat etmiş, Ebü Ya'la el-Mevsili, İbnü'l-Esir, Ömer b. Bedr el-Mevsilî, İbnü's-Salah ve Abdullah b. Mahmut el-Mevsilî gibi âlimlerle hadis alanındaki çalışmalarla temayüz etmiş, medreselerin yanında tematik eğitim veren 2 darülhadis ve 18 hadis eviyle eğitim verilmiş bir şehirdir. Diğer ilim merkezlerinin hadis gelişiminde etkili olan cami, mescit, medrese ve darülhadis yelpazesinde bir hadis eğitim sürecinin benzerini yaşamış, rihle yapanlar ve yerleşik olanlarla yaklaşık 232 muhaddis ilmi birikimini burada değerlendirmiştir. Hadis edebiyatı açısından da daha çok; tasnif, derleme, garibül hadis ve hadis usulü alanlarında çalışmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Musul, muhaddis, Darülhadis, rihle.

^a Bu çalışma, 3. *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'*nda (26-31 Ağustos 2023) özet olarak sözlü sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

^b ESOĞÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
mevcut88@gmail.com

^c ESOĞÜ, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
mustafaoztoprak@yaani.com

The Development Process of Hadith with Mosul Hadith Schools

Abstract: In this research, sources related to the hadith aspect of Mosul were examined. Similarities in the hadith development processes, institutions, and practices of other cities in Islamic scholarship were briefly compared. To date, no research has been conducted on dar al-hadith institutions in Mosul's hadith development process in our country or in the Arab world, as far as our investigation indicates. Therefore, it is considered important for this study to contribute to the field. As a result of the study, it is evident that although Mosul did not reach the level of other centers of learning, it made progress in terms of hadith development. It produced scholars such as Ebû Ya'la al-Mawsili, Ibn al-Asir, Omar Ibn Bedr al-Mawsili, Ibn al-Salah, and Abdullah ibn Mahmud al-Mawsili, who excelled in hadith studies. The city had two thematic dar al-hadith institutions and 18 hadith centers alongside its madrasas. While not as extensive as other centers, Mosul's hadith education involved approximately 232 scholars who engaged in both travel-based and local learning. The field of hadith literature also witnessed significant contributions, particularly in the areas of classification, compilation, unique hadiths, and the methodology of hadith.

Keywords: Hadith, Mosul, muhaddith, Dar al-Hadith, travel for knowledge (rihla).

Giriş

Medine’de Hz. Peygamber’in dilinden dökülen hadisler zamanla binlerce kilometre uzaklara ulaşmıştır. Bu süreçte en büyük emek sahabenindir. Yeni fethedilen yerler ve oralarda inşa edilen cami/mescitler ilk eğitim merkezleri olmuştur. Kuran- Kerim ile birlikte mezkûr mekânlarda hadis de aktif olarak anlatılmaya ve öğretilmeye çalışılmıştır. Zira henüz fethedilen yerlerde halkın Müslüman olması süreç almıştır. Sahabe de onların hadis/sünnetle tanışmasına katkı sunmuştur. Diğer bölgeler gibi Irak da fetihle birlikte hadisin gelişim sürecini yaşayan yerlerdendir.

“Irak, hicri ilk üç asırda ilim merkezi olma hüviyetine sahip İslami bölgelerin başında gelmektedir. Bölgede bulunan ve kuruluş sırasına göre zikredeceğimiz şu şehirler önemlidir: Hz. Ömer’in emriyle Utbe b. Gazvan (ö.17/638) tarafından 14-16/635-637 yılları arasında kurulan Basra, 17/638 yılında Sa’d b. Ebi Vakkas tarafından kurulan Kufe. Haccac b. Yusuf tarafından 83/702 yılında kurulan Vasıt, Mansur (ö.158/775) tarafından 145-149/762-766 yılları arasında kuruluşu tamamlanan Bağdat ve inşasına Harun Reşid zamanında başlanıp el-Mu’tasım tarafından 220/834 yılında tamamlanan Samarra. Bu şehirlerin tamamının bizzat Müslümanlar tarafından kurulmuş olmaları ayrıca önem arz etmektedir. Hicri üçüncü asırda saydığımız şehirlerde yetişen ve eser telif etmiş olan muhaddis sayısı 114’tür. Bu müelliflerin kaleme aldığı eserlerin sayısı ise yüzlerle ifade edilmektedir.¹

Diğer İslam şehirleri gibi Musul’da da İslam âlimleri ilk asırlardan itibaren hadis ilmine önem vermiştir. Âlimler, hadislerin toplanması için rihleler yapmışlar, Kur’an-ı Kerim’den sonra onu dinin ikinci kaynağı olarak dikkate almışlardır. Hadis talebeleri zaman zaman tek bir hadis için yüzlerce kilometre yol kat etmişlerdir. Bazen de bir muhaddisin elindeki hadisleri kitap halinde topluca alma imkânını da bulmuşlardır. Kendisinden hadis alınan râviyi ya sıhhatinden ya da isnad zincirinin âlî olmasından dolayı

¹ Musa Erkaya, “Hicri II. Asır İtibariyle Basra’da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1, (2018), 178.

incelemişler ve rivayeti almışlardır.² Söz konusu hadis toplama süreçlerinde birçok hadis talebe ve muhaddisin Musul'a geldiği, kiminin yerleştiği kiminin ise hadisleri aldıktan sonra rihlesine devam ettiği tespit edilmiştir.

1. Hadis'in Musul'a Girişi

Hadis ilmi Musul'a Hz. Ömer zamanında girmiş, onun önderliğinde şehir fethedilmiş; sahabe, tabiin ve etbau't tabiin oraya yerleşmiştir. Bundan sonra Musul'da hadisler başta olmak üzere ilimler yayılmış; ilk etapta camilerde ve mescitlerde öğretilmeye başlamıştır. Muhaddis âlimlerin müderrisliğinde hadis dersi verilmesi için darülhadisler inşa edilmiştir. Darülhadis el-Muhaciriyye ve Darülhadis el-Muzafferiyye gibi hadis evleri açılmıştır. İlim merkezleri açıldıktan sonra Musul önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.

H. 1. asırdan itibaren Musul'da meşhur muhaddisler temayüz etmiştir. Bunların arasında Mucemen Lişüyuhi معجماً لشيوخه kitabının müellifi, hadise olan iştiyakıyla maruf Ebü'l-Berekat (ö. 509/1115) vardır. Aynı şekilde muhaddis Ebü'l-Fadl İlyas b. Hamid b. Mahmud el-Hanbeli (ö. 592/1195) Musul'da hadis okutmuş ve Tebrizî (ö. 618/1221) de ondan dinlemiş, vefatına kadar Musul'da Dârülhadis el-Muhaciriyye şeyhliğine devam etmiştir.³ Ayrıca *el-Müsned*'iyle meşhur Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, sahabe tabakatında *Üs-dü'l-Gabe*, garibül hadis'te *en-Nihâye fi garibi'l-hadis* ve *el-Kamil fi't-tarih* yazarı İbnü'l-Esîr ve *el-Cem beyne's-sahihayn*, *el-Muğni* ve *el-Vukuf ale'l-mevkûf* eserlerinin sahibi Ömer b. Bedr el-Mevsilî, Musul'un hadisçiliğine damga vurmuş muhaddislerdendir.⁴ Kaynak-

² Kasım Hüseyin Ali Raşid, "Ulemâü'l-hadisî'l-Muşul ve devruhum fi'l-hayati'ilmiyye min hilali kitabi siyeri a'lâmî'n-nübelâ li'z-Zehebî", *Mecelletü Dirâse et-Terbevüyye*, sayı: 50 (220), 322.

³ Maha Sa'd el-Hafaf, "el-Hanabile fi'l-Muşul ve cuhudihim el-ilmiyye hilal el-Şarâyin (6-7)", *Diraset Muşulliyeh*, sayı: 48 (27.5. 2018), 8.

⁴ Muhaddisler hakkında geniş bilgi için bk: Kandemir, Yaşar, "Ömer b. Bedr el-Mevsilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 488-489; Uğur, Mücteba, "Ebû Ya'lâ el-Mevsilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 258-259; Özaydın, Abdülkerim, "İzzettin İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 26-27.

lardan edindiğimiz bilgiye göre bu muhaddislerden belki de ilki, Mazen b. Haban Resulullah (s.a.v.)'in yanında bulunmuştur. Hatib el-Bağdadi'nin belirttiğine göre muhaddis Ebû Zür'a Şürahbil b. Zi'l-kela' el-Mevsilî (ö. 67/686) Musul'da rivayette bulunmuş ve hicri 1. asırda muhaddislerin öncülerinden olmuştur. Hicri 2. asırda ise Eban b. Süfyan el-Tağlibî (ö. 128/745) hadis rivayet etmesiyle meşhurdur. Muhaddis Ebû Osman Yahya b. Yahya el-Gassânî (ö. 135/752) Musul'un kadılığını üstlenmiş ve Bakkar b. Şarih el-Mevsilî (ö. 163/776) nakilde bulunmuş ve Musul'un kadılığını da yapmıştır.

Hicri 3. asrın muhaddislerine gelince, bunların sayıları, Musul'un rivayet bakımından zenginliğine işaret etmektedir. Kaynakların atıfta bulunduğu ve yazdığı eserlerle maruf olan âlimlerin önde gelenlerinden bazıları şu şekildedir: el-Muafa b. İmran (ö. 184/800), İshak b. Abdülvahid el-Kuraşî el-Mevsilî (ö. 226/840), Uday b. Harb et-Ta'i (ö. 265/869), Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Attaf (ö. 534/1139), İbrahim b. Bekir el-Mevsilî, Ebû Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa el-Hemedânî (584/1188), Ebû Muhammed Abdullah el-Atabî (ö. 598/1201), Musul vaizi Ebü'l-Fadl Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Tûsî, Hâzîmî ve İbnü'l-Esîr (ö. 606/1209).⁵

Araştırmacı Maha Sa'd el-Hafaf'ın *Fethinden Üçüncü Asrın Sonuna Kadar Musul'da İlmi Hayat* adlı kitabında Musul'a gelen 54, Musul'dan başka şehirlere hicret eden 23 ve Musul'da ikamet eden 155 muhaddis âliminin varlığından bahsedilmektedir. Yani toplam 232 muhaddisten söz edilmektedir.⁶

Musul'un muhaddislerinin yanında, hadis eğitimine imkân sağlama açısından da katkıda bulunanlar da vardır. Mesela okulların, hadis evlerinin, bimaristanların, derneklerin kurulmasına kat-

⁵ Maha Sa'd el-Hafaf, *el-Ḥayatü'l-İlmiyye fi'l-Muşul münzû'l-fethi'l-İslami hatta nihayeti karmi's-sâlis* (Musul: Daru Ğayde li'n-Neşr, 2021), 138; Muhammed Nazar ed-Debbağ, "İbn Baz el-Mevsilî Muḥaddişen", *Dirase Muşullîye Dergisi*, sayı: 41 (2012 Temmuz), 59.

⁶ Maha Sa'd el-Hafaf, *el-Ḥayatü'l-İlmiyye fi'l-Muşul münzû'l-fethi'l-İslami hatta nihayeti karmi's-sâlis* (Musul: Daru Ğayde li'n-Neşr, 2021), 150.

kıda bulunan kişilerden, darülhadis'i vakfeden şahsiyetlerden birisi de Seyfüddin b. Urve el-Mevsilî'dir. İbn Urve'nin Emevî Camii'nde hadis dersi için ilk vakıf açan ve çok sayıda kitap sağlayan Kemalüddin b. Muhacir, hem kitap almış hem de mülk satın alarak katkıda bulunmuştur.⁷

2. Musul'daki Sahabiler

Sahabiler, İslam'ın erken döneminde başta fetihler olmak üzere çeşitli görevler üstlenerek farklı bölgelere gitmişlerdir. Bu görevlerden bazıları; valilik, idari işler, cihat, savaş, ilim, eğitim ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerini toplamak ve rivayet etmek şeklindedir. Gittikleri bölgelerden biri olan Musul, İslam'ın yayılması ve etkisinin artması için stratejik bir konuma sahip olduğundan, sahabiler de bu bölgeye giderek İslam'ın mesajını yaymaya çalışmışlardır. Musul'a gelip giden ve yerleşen bazı sahabilerin isimlerini şu şekilde zikredebiliriz:

- Selmân-ı Fârisî.⁸
- Süheybi Rûmî.⁹
- el-Hâris b. Yezid el-Bekrî.¹⁰
- Rib'î b. el-Efkel el- Anzî.¹¹
- Abdullah b. el- Muatam el-Apsî.¹²
- Abdullah b. Atben el-Ensârî.¹³
- Hani b. Kayıs.¹⁴
- Muharik b. Abdullah el- Becîlî.¹⁵

⁷ Hüda Yasin ed-Debbağ, "Neşet el-Vakfi li'ehli'l-Musul fi biladi's-Şam fi asri ez-Zengi ve'l-Eyyübî", *Muşulliyeye Dergisi*, sayı: 51 (2018 Ekim), 23.

⁸ Abdülkadir Yılmaz, *Selman el-Farisi'nin Hayatı, İslam Tarihindeki Yeri ve Tesirleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 10.

⁹ Şuayb Hazım el-Gudunferî, "Süheybi er-Rumi ve Asruhu Mevşilî", *Muşulliyeye Dergisi*, sayı: 28 (2009 – Zilkâde), 49.

¹⁰ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Kahire: Matbaatü's-Saâde, ts.), 7/72.

¹¹ Ekrem b. Ziya el-Umerî, *Asru'l-hilafeti'r-râşide muhavelat li'n-naqdi'r-rivâye et-tarihîyye vişka'l-menhec el-muhaddisin*, (Riyad: Mektebe el-Abigen, 2009), 360.

¹² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, 3/393.

¹³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, 3/305.

¹⁴ Ebü Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Bahamre, *Kilâdetü'n-nehr fi vefeyati ayani'd-dehr* (Cidde: Darü'l-Minhac, 2008), 1/103.

- Utbe b. Ferkad es-Sülemî. ¹⁶
- Arface b. Herseme. ¹⁷
- Addas ¹⁸
- Amr b. el-Hamık b. Kâhil. ¹⁹
- İyâd b. Ğanm el-Fihri. ²⁰
- Amr b. Apse. ²¹
- Şadded b. Avus. ²²
- Avf b. Mâlik. ²³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, 16 sahabinin Musul'a geldiği veya yerleştiği anlaşılmaktadır. Bağdat, Kufe, Halep ve Şam arasında bir bölge olması hasebiyle daha fazla sahabinin gelme ihtimali akla gelmektedir. Lakin tabakat, İslam tarihi türlü eserler ve özellikle sahabe tabakatına muhtevi kitaplardan yapılan taramalarda 16 sahabe tespit edilmiştir. Bağdat-Şam arasında yer alması, rihle ve fetihlerin yoğun yaşandığı bir bölge olması hasebiyle kitaplarda geçen isimlerden daha fazla sahabinin bu bölgeye gelme durumunu göz ardı etmemek gerektiği düşünülmelidir. Bu noktada akla gelen ise, birçok sahabinin gelmiş olabileceği ancak kitaplara isimlerinin geçmediği yönündedir.

3. Musul'da Darülhadisler

Darülhadis: Arapça "dâr" kelimesi anlamına gelip sözlükte;

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, 5/115.

¹⁶ Hüseyin Akgün, *Sahâbe Coğrafyası*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 73.

¹⁷ Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Sa'd b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (Mısır: Darü'l Mearif, 1962), 367.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, 3/501.

¹⁹ Abdullah Özkul, *Sahâbilerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 65.

²⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe el-Dineveri, *el-Ma'arif* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısırye el-Amma lil-Kütüp, 1992), 1/569.

²¹ Şemseddin Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fi târîhi'l-Medîneti's-ş-şerîfe*, (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993) 2/323.

²² Abdullah Özkul, *Sahâbilerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi*, 41.

²³ Abdullah Özkul, *Sahâbilerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi*, 30.

yer, mekân ve ev gibi anlamlarına gelmektedir. Hadîs ise, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen söz, fiil ve takrirlerine denmektedir. Bu iki kelimeden oluşan "darülhadis" ismi ise, hadis okutulan mekânlara verilmiştir.²⁴

Sadece hadis okutulan mekânlara verilen darülhadis ismi, geçmişte farklı isimlerle anılmıştır. Selçuklular devrinde kurulan ve sadece hadis öğretimine tahsis edilen darüssünneler medreselerden daha yüksek bir ihtisas müessesesi olarak işlev görmüştür. Hicri 4. asırdan itibaren Darüssünne adıyla açılmaya başlanmış olan darülhadislere Nişâbur öncülük etmiştir. Nişabur'da tesis edilen darüssünnelerden farklı olmamakla birlikte 'darülhadis' adıyla müstakil bir hadis eğitim-öğretim müessesesi ilk kez Dımaşk (Şam) ve Irak bölgesinde kurulmuştur. Selçuklu Atabeği Nureddin Mahmud Zengi (ö. 569/1173) büyük muhaddis ve tarihçi İbn Asâkir adına 'Darülhadis en-Nuriyye'yi, Beni Muhacir ailesinin yaptırdığı Darülhadis el-Muhaciriyye, Şam'da yapılan Darülhadis el-Fadiliyye ve Musul'da Muzafferüddin Kökböri tarafından kurulan Darülhadis el-Muzafferiyiye ihtisas medresesi olarak kurulmuştur. Bu ihtisas medreselerinin kurulmasını gerekli kılan amillerin bir kısmı dönemin sosyal ve siyasî şartlarıyla ilgili iken diğer bir kısmı da hadis ilminin yapısı ve tarihî gelişimi ile bağlantılıdır.²⁵

3.1. Musul'daki Darülhadisler

Musul'a ait olan darülhadislerin sayısı ise, 1184 yılında Musul'dan geçen seyyah İbn Cübeyr ele almaktadır. O, Musul'a ait mescitlerin, hamamların, hanların ve çarşıların bulunduğu büyük bir dış mahalleden söz etmektedir. Sibt'ın kayıtlarına göre 660/1261 yılında şehirde toplam 28 medrese, 18 darülhadis, 27 ribat bulunmaktaydı.²⁶ H. 656 yılında Sultan Bedrüddin Lu'lu' döneminde

²⁴ Ekrem Yücel, "Dâru'l-Hadîslerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", *Hadis Tetkikleri Dergisi*,(1, 2015), 98.

²⁵ Ekrem Yücel, "Dâru'l-Hadîslerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", 98. Nişabur'da iki darüssünne olduğu ifade edilmiştir: Darüssünne el-Bestamiyye ve Darüssünne es-Sibğiyye h. 4. asrın ilk üçte birinde kurulmuşlardır. (Naci Ma'ruf, *Medâris kable'n-Nizâmıyye* (Bağdat: Matbaat el-Mucema el-İlmi el-Irakî, 1973), 9.

²⁶ Tülay Yürekli, *Zengiler Döneminde Musul Ve Çevresi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 68 -129.

darülhadislerin sayısı 180 idi.²⁷ Ne yazık ki, Musul'da bulunan bu darülhadisler hakkında, ancak iki darülhadisin bilgilerine ulaşılmaktadır: birincisi, darülhadis el-Muhaciriyye Muidüddin Ebü'l-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî tarafından kurulmuştur. Diğeri ise Muzafferüddin Kökböri tarafından yaptırılan ve İslam dünyasının değişik yerlerinden gelen Hanefi ve Şafi birçok âlimin ders verdiği, pek çok öğrencinin yetiştirildiği medrese ve Darülhadis el-Muzafferiyeye idi.

Musul, o zamanlar darülhadis olarak adlandırılan hadis enstitülerinin varlığıyla ayırt ediliyordu. Bu darülhadisler; öğrencilerin katıldığı, âlimlerin, imamların dinlendiği ve hadis âlimlerinin eğitim gördüğü bilimsel bir enstitüydü. Bu darülhadislerin en meşhuru Darülhadis el-Muhaciriyye ve Darülhadis el-Muzafferiyeye'dir.²⁸

3.2. Darü'l Hadise el-Muhaciriyye

Darülhadis el-Muhaciriyye, "Beni Muhacir" ailesine mensup olan²⁹ Muinüddin Ebü'l-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî tarafından kurulmuştur. Ancak, bu kuruluşun kurucusuyla ilgili farklı görüşlerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Eserlerin birinde Abdüllatif el-Bağdadî'nin Darülhadis el-Muhaciriyye'nin kurucusu olduğu ifade edilmektedir. Ancak yapılan araştırmada Darülhadis el-Muhaciriyye'nin kurucusu olarak Muinüddin Ebü'l-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî'nin genel kabul gördüğü, Abdüllatif el-Bağdadî'nin ise bu kuruluşta hocalık yaptığı şeklinde bir tespit yapılmaktadır. Zira "Abdüllatif el-Bağdadî'nin (ö. 629/1231) Musul'da Darülhadis el-Muhaciriyye'nin alt katına hadis kürsüsü mahiyetinde bir bölüm açmıştır.³⁰ Kendisi Bağdat'tan 585/1189 yılında ayrılıp Musul'a oradan da Suriye ve Mısır'a ilmi yolculuk-

²⁷ Hüseyin Vakak, *Darülhadis fi'l-alemi'l-İslamî* (Tunus: Karaviyyin Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Yayınları,1990) 243.

²⁸ Abdullah Hurşid Kadir, "Medinetü'l-Musul ve ma'alimihe'l-eseriyye ve's-sürasiyye ve's-sekâfiyye", *Mecelle Kale*, 6 /3, (Erbil: 4 / 7 / 2021), 434.

²⁹ Mübârek b. Ahmet b. el-Mübârek İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil* (Irak: Darü'r-Reşid li'n-Neşr, 1980), 2/596.

³⁰ Osman Güner, *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Darülhadisler* (Samsun: Çankırı Belediyesi, 2011), 209.

lara çıkmıştır. Musul'da dönemin ünlü âlimi Kemaleddin b. Yunus'la tanışmış ve ondan oldukça istifade etmiştir. Aynı eserde Abdüllatif el-Bağdadi şu değerlendirmede bulunmaktadır: Ben İbn-i Muhacir medresesinde ve altında bulunan darülhadis'te dersler verdim. Bir sene kaldığım Musul'da gece gündüz kesintisiz bir şekilde ilimle iştiğal ettim.³¹ Bu ifadeler, Darülhadis el-Muhaciriyye'nin kurucusunun Muinüddin Ebü'l-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî olduğu, Abdüllatif el-Bağdadî'nin ise medrese-de hocalık yapan kişilerden biri olduğu tespit edilmektedir.

Darülhadis el-Muhaciriyye'nin konumu, kuruluş yeri ise Musul'da Ebû Necîh yolunda inşa edilmiş ve tesis edildiği yıl. 6. asrın ilk yarısına ait olduğu tespit edilmiştir.³² Diğer bir görüşe göre ise el-Divaçî, okulun yerinin Molla Hassan Cami'nin içinde olduğunu ifade ederek Şattü'l Camii'ye yakındır Emevî Camii'nin yokuşunun solunda yer almakta ve "küçük bir mescittir" değerlendirmesinde bulunmaktadır.³³ Darülhadis el-Muhaciriyye, farklı ülkelerden gelen birçok âlime ve öğrenciye ev sahipliği yapmıştır. Bu öğrenciler, hadis ilminde uzmanlaşmak ve daha sonra kendi ülkelerine dönerek bu bilgiyi yaymak amacıyla eğitim almışlar ve birçoğu da buradan mezun olduktan sonra birçok öğrenci yetiştirmişlerdir.

İbnü'l-Batti'den rivayet edildiğine göre uzman bir âlim olan Ebû İshak b. Berni b. İbrahim b. Muzaffer b. İbrahim,³⁴ Darülhadis el-Muhaciriyye şeyhliğini yapmıştır. Ebû Muhammed İzzeddin er-Rasani; Bağdat, Şam ve Halep'te hadis dinlemiş ve Musul'daki darülhadiste hocalık yapmıştır.³⁵ 629/1231 yılında vefat eden Mu-vaffaküddin el-Bağdadi burada öğrenim görmüş, 658/1258 yılında vefat eden Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Kanci eş-Şafii

³¹ Hakan Can, *Abdüllâtif el-Bağdâdî'nin el-İfâde ve'l-i'tibâr Adlı Eserinin İçerik Analizi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 13.

³² Sa'd el-Divaçî, *el-Muşul fi ahdi'l-Atabeki*, 154.

³³ Ömer Abdülğafur el-Kattan, "Mesacidü'l-Muşul el-Akdem kemâ tevatarâ aḥbari 'inde ehli'l-Muşul", *Musulliyye Dergisi*, sayı: 50 (Temmuz 2018), 15. el-Cümeyle, *Devletü'l-Atebeki fi'l-Muşul*, 269.

³⁴ İbn İmad el-Akri el-Hanbeli, *Şüzüratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, 7/175.

³⁵ Adil Nuveyhiz, *Mucemül-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta el-asrı'l-hâdir* (Beyrut: Müessetü Nuveyhiz et-Taḫafa ve'n-Neşr, 1988), 1 / 281.

647/1249 yılında Darülhadis el-Muhaciriyye’de eğitim almış, hocalık yapmış ve meclisine hadis âlimleri katılmıştır.³⁶İbnü'l-Baranî olarak bilinen İbrahim b. el-Muzaffer Ebû İshak b. Ebû Mansur, Musul doğumludur. İlmi seyahatlerden sonra Musul'a yerleşmiş ve Ebü'l-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî ile görüşmüş, Darülhadis el-Muhaciriyye’de hadis hocalığı yapmış ve Hanbeli mezhebine göre fetva verip kitap yazmıştır.³⁷

Darülhadis el-Muhaciriyye’nin ne zaman yapıldığının tespit edilmesi, darülhadislerin yapım sırasını belirlemek için önemlidir. Yapım tarihi hakkında h. 552 yılı zikredilmektedir.³⁸ Darülhadis en-Nuriyye’nin h. 549-569 yılları arasında yapıldığına dair bilgilerle Darülhadis el-Muhaciriyye’nin h. 552 yılında yapılması düşünüldüğünde, Darülhadis el-Muhaciriyye’nin en azından ilk darülhadislerden biri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Darülhadis en-Nuriyye’nin kuruluşu hakkında Fransız müsteşrik Nikita Ellisseeff h. 566 yılını herhangi bir kaynak zikretmekten belirtmektedir. Bu konuda yapılan bir yüksek lisans tezinde de h. 566 yılı temel alınmıştır.³⁹ Bu noktada daha önceki h. 549-569 yılları arası ve h. 566 düşünüldüğünde Darülhadis el-Muhaciriyye’nin ilk darülhadis olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Darülhadis el-Muhaciriyye’de hangi kitapların derslerde okutulduğuna dair sahih bir bilgi tespit edilememiştir. Bu durum, ilk darülhadis olmasından dolayı teşekküllü bir hale gelememesinin ve hakkında yeteri kadar bilgi ulaşamamasından kaynaklanmış olabilir.

3.3. Darülhadis el-Muzafferiyye

Darülhadis el-Muzafferiyye, aslen Türk kökenli olan, h. 622 yılında vefat eden Erbil ve Musul emiri Muzafferüddin Kökböri

³⁶ Gasid Yasir ez-Zübeydî, "Ulûmü'l-Hadîs", *Mavsuat el- Hadariyye*, 3 / 48.

³⁷ Ebü'l-Berekat Kemaleddin Mübarek b. Ahmed İbnü's Şiar el-Mevsilî, *Ukûdü'l-cüm'ân fi şuarai hezihî'z-zaman* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438), 1 / 92.

³⁸ Hüdâ Yasin Yusuf ed-Dibâğ, *Darülhadis el-Muhaciriyye ve'l-Muzafferiyye* (Musul: Musul Üniversitesi, Merkezü Dirâseti'l-Musul, 2022), 4.

³⁹ Abdullah Hikmet Atan, *Darülhadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Darülhadisleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 57.

tarafından yaptırılmıştır.⁴⁰ Kökböri, bir dönem Selahaddin Eyyübî'nin önde gelen komutanlarından biri iken daha sonra Erbil, Musul, Sincâr bölgeleri kendisine ikta olarak verilmesiyle müstakil olarak hareket etmeye başlamıştır. Kurucusuna nispet olarak Darülhadis el-Muzafferîyye olarak anılmıştır. Sultan Muzafferüddin devrinde Mevlid-nâme, Türkmençe ve Arapça olmak üzere iki dilde Kur'an-ı Kerim neşredilmiş ve Erbil'den genel olarak Müslüman ülkelere kitaplar gönderilmiştir. Sultan Muzafferüddin ayrıca Dimaşk'ta Muzafferîyye Camii adında bir cami ve Ehl-i tasavvuf için hankah, h. 599 yılında darülhadis adında bir mescit ve başka bir Hanabile cami de inşa ettirmiştir.⁴¹

Muzafferüddin Kökböri, Allah Rasûlü'ne muhabbeti ziyadesiyle olan bir emirdir. Bunu birkaç yönden görmek mümkündür. Birinci olarak, birçok inşa ettirdiği medrese, hankah, fakirlere yardım kuruluşları vs. bulunmaktadır. Medreselere bizzat gitmiş, oraların düzeniyle ilgilenmiş ve hadis dinlemiştir.⁴² İslam coğrafyasında zaman zaman görülen durumlardan birisi olarak; yöneticiler bizzat muhaddislerin yanına gitmiş ve hadis dinlemişlerdir. Muzafferüddin Kökböri de hadise olan iştiağını, bizzat medreseye, darülhadise gitmiş hadis dinleyerek göstermiştir. İkinci olarak, İslam dünyasında kısmen Fatımiler döneminde mevlid kutlamaları görülmüşken, her yıl düzenli olarak ve Peygamberin gösterişli bir şekilde doğum günü özel kutlamalarını başlatan kişidir. Her yıl bu günlerde İslam coğrafyasının farklı yerlerinden misafirleri ağırlamış, onlara ikramlarda bulunmuştur. Üçüncü olarak ise, darülhadis inşa ettirmiştir. İlk inşa edildiği belirtilen darülhadis Nureddin Mahmut Zengi tarafından Darülhadis en-Nuriyye olduğu tespit edilmektedir. Tam olarak tarihi bilinmese de, muhtemel olarak hicri 566 yılından önce yapıldığı düşünülmektedir.⁴³ İkinci darülhadisi

⁴⁰ Sa'd Al-Divacı, *el-Muşul fi'l ahdî'l Atabeki*, 154.

⁴¹ Hasro Pir bal el-Kassab, *Muzaffername: es-Sultan Muzafferüddin Kökböri Emîru Erbil* (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyye, 2020), 62 – 68.

⁴² Kemalüddin el-Mevsilî, *Ukudü'l-cüm'ân fi şuarâi hezihi'z-zaman*, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1438), 1268; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân*, 4/116.

⁴³ Kalaç, Rıdvan "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2020, 71.

sin ise Şam'daki Darülhadis el-Fadiliyye⁴⁴ ve Kahire'deki Darülhadis el-Kamiliyye⁴⁵ ve Şam'da bulunan Melikü'l-Eşref tarafından yaptırılan Eşrefiyye Darülhadis'i gösterilmektedir. Eşrefiyye darülhadisin yapım yılı h. 617, Fadiliyye'nin h. 593 ve Kamiliyye'nin ise 621'dir. Tabakat ve hadis tarihi kitaplarında yer alan Darülhadis en-Nuriyye'den sonra Darülhadis el-Eşrefiyye'nin zikredilmesiyle oluşan mezkûr tespitlerin isabetli olmadığı; Darülhadis el-Muhaciriyye, Darülhadis en-Nuriyye ve Darülhadis el-Fadiliyye'den sonra dördüncü sıranın 599-602 yıllarında inşa edilen Darülhadis el-Muzafferiyeye olduğu anlaşılmaktadır. Onun ilk darülhadislerden olması açısından önem arz ettiği görülmektedir. Muzafferüddin Kökbörü'nin böyle bir darülhadis inşa etme fikrinin muhtemeldir ki yaşadığı bölgelerin ve emrinde bulunduğu liderlerden biri olan Nureddin Mahmut ez-Zengi'nin yaptırdığı medreseyi örnek almasından kaynaklanmıştır. Zira o da ömrü boyunca hem hadis okumuş hem hadis naklinde bulunmuş hem de darülhadis inşa ettirmiştir.⁴⁶

Darülhadis el-Muzafferiyeye'de birçok âlim hocalık yapmıştır. Bunlardan bazıları Musul'da yerleşik hayat sürerken bazıları da süreli olarak görev yapmıştır. Mezkûr hocalardan temayüz edenlerden bazılarını şu şekilde zikredebiliriz: Musul'da yerleşen Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî (ö. 616/1219), darülhadis şeyhliğine atanmış ve "el-Mecdü'l-Muzafferî" adını verdiği bir kitap yazmıştır.⁴⁷ Aynı şekilde İbn Baz el-Hüseyn b. Ömer b. Nasr el-Mevsilî, Dârülhadis el-Muzafferiyeye'nin hocalığını yapanlardandır.⁴⁸

⁴⁴ Abdullah Hikmet Atan, *Darülhadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Darülhadisleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 82.

⁴⁵ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 22/73.

⁴⁶ Konu ile ilgili geniş bilgi için bk: İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân ve enbai ebnai'z-zaman* (Beyrut: Daru Sadır, 1431), 4/116-117.

⁴⁷ [Ebü'l-Berekat el-Mübârek b. Ahmed el-Lahmi el-Erbili](#), *Târîhu Erbil*, (Beyrut: Darül-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 2 / 168.

⁴⁸ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 22/258; Şemsüddin Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, (Dımaşk: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013), 21 / 344.

Darülhadis hocalığı hadis ilminde mütemekkin uzman olanlara verilirdi.⁴⁹ Abdülkadir er-Rahavî (ö. 612/1215) ilmi yolculuğunu yaptıktan sonra Musul'a dönerek kısa bir süre Darülhadis el-Muzafferiyeye'de hocalık yapmıştır.⁵⁰ Darülhadis el-Muzafferiyeye'de ders verenler arasında Ebû Ruslen Mevdud b. Key Ruslen, vefat edene kadar (619/1222) hocalık yapmıştır. 622/1225 yılında vefat eden Ebû Abdullah Hüseyin İbn Ömer el-Mevsilî de darülhadiste hocalık yapmış, hadis dersi vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Abdülkadir b. Abdullah b. Abdullah,⁵¹ el-Makdisî ve el-Zeki Al-Birzâlî, el-Münzirî Ebû Muhammed (ö. 656/1258) ondan icazet alanlardandır.⁵²

Hadis usulü alanında *Ulûmü'l-hadîs* isimli eseriyle maruf olan İbnü's-Salah'ın ilme olan ilgisini gören babası erken yaşta onu Musul'a göndererek İbnü's-Semîn Ubeydullah b. Ahmed'den hadis öğrenmesini ve ondan Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'ini okumasını sağlamıştır. Burada ayrıca hadis ve kıraat okumuş, Nizâmiye Medresesi müderrisi İmâdüddin Ebû Hâmid Muhammed b. Yûnus'a yardımcılık yapmıştır.⁵³

3.3.1. Okutulan Kitaplar

Darülhadislerde tamamıyla hadis eğitimi verildiği için, önde gelen hadis kitaplarının büyük oranda okutulduğu düşünülmektedir. Çünkü darülhadisin yapıldığı dönem, İslam dünyasında temel hadis kitaplarının yazımının tamamlandığı aşamayı ifade etmektedir. Kütüb-i Sitte'nin otorite kazanması ve devamında müsnedler, mucemler vd. hadis kitaplarının kitap olarak okutulup ezberlendiği süreç yaşanmaktadır. Bu noktada darülhadislerde okutulan kitapların neler olabileceğini delil olmasa da temel hadis kitapları olarak tahmin etmek mümkündür. Zira okutulan bütün kitapları ve müfredatı tespit etmek oldukça zordur.

⁴⁹ Muhammed Nazar ed-Debbâğ, "İbn Baz Muhaddisen (622)", *Muşulliyet Dergisi*, Sayı: 41 (15 / 7 / 2013), 75.

⁵⁰ Sa'd el-Divaçî, *el-Muşul fi ahdi'l-Atabeki*, 154.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 22/71.

⁵² Gasid Yasir ez-Zübeydî, "Ulûmü'l-Hadîs", *Mavsûatü'l- Hadariyye*, 3 /47- 48.

⁵³ Yaşar Kandemir, "İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 198.

Darülhadis el-Muzafferiyye'den önce inşa edilen Darülhadis en-Nuriyye'de okutulan kitaplara bakıldığında; İbn Asâkir'in kendi kitapları; *Fadlu'-Şa'bân*, *Ta'ziteyü'l-Müslim*, *Târîhu Dımaşk*, *Tebyînu'l-Kezibi'l-Müfteri'si*, Beyhaki'nin *Delailü'n-Nübüvve'si*, Abdullah b. Ömer'in *el-Müsned'i* zikredilmektedir.⁵⁴ İbn Asâkir'in hocalığını yaptığı bir darülhadiste kendi kitaplarının öncelenmesi gayet normal görmek gerekmektedir. Kitaplarda yapılan tespitler bu şekilde iken, bunların dışında da hadis kitaplarının okutulduğunu düşünmek gerekir. Darülhadis el-Muzafferiyye'de tespit edebildiğimiz kadarıyla bir müfredat bulunmamaktadır. Okutulan eserler hakkında bütüncül olarak bir liste ise tespit edilememiştir. Ancak bazı muhaddislerin tabakatında okudukları eser bilgileri geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ebû Abdillâh Hüseyin b. Baz, Musul'da Darülhadiste Buhari'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'ini okuduğunu şu şekilde belirtmektedir: Buhari'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* kitabı ve bu kitabın ilk işitilmesi Bağdat'ta, sonuncusu yılın Zilhicce ayının 16'ncı günü (573/1177) meclislerde olmuş ve kitabın ikinci dinlenmesi Rebiülevvel ayının başında (611/1215) Musul'da Dârülhadis el-Muzafferiyye'de olmuştur. Kitap, belirli bir yıl belirtilmeden Erbil'de birden fazla kez dinlenmiştir. Musul'da başka hadis dinleme meclisleri de vardır.⁵⁵

Ebû Menâkıb el-Kazvînî'nin kırk hadis okuduğu zikredilmektedir. Kökböri'nin bizzat hadis okuyup naklettiği bir vasatta, temel hadis kitaplarından haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Darülhadis sürecinin başında bütün temel hadis kitaplarının müfredata girip okutulmasını beklemek mümkün görünmemektedir. Okutulan kitaplarda daha çok, önde gelen, ihtiyaca ve tercihe göre seçilenlerin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Kalaç, R. "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2020, 9/67-82.

⁵⁵ Muhammed Nazar el-Debbağ, "İbn Baz Muhaddisen" (622), 74.

Darülhadis El-Muhaciriyye

Kurucusu ve Kuruluş Tarihi	Muidüddin Ebû Al-Kasım Ali b. Muhacir el-Mevsilî tarafından kurulmuştur. Tesis edildiği yıl ise 6. asrın 2. yarısına ait olduğunu görmekteyiz.
Konumu	Darülhadis el-Muhaciriyye'nin konumu, kuruluş yeri ise Musul'da Ebi Necîh yolunda inşa edilmiştir. Diğer bir görüşe göre ise Al-Divacî, okulun yerinin Molla Hassan Cami'nin içinde olduğunu söylemektedir. Şattü'l Camii'ye yakındır. Emevî Camii'nin yokuşunun solunda yer almaktadır.
Hocaları	Abdüllatif el-Bağdadi Ebu İshak b. el-Bernî Abdürrezzak b. Rızkullah Ebû Abdullah Muhammed b. Yunus el-Kancı eş-Şafiî Ebü'l-Fazl Takiyyüddîn Hâmid b. Mahmûd el-Harrânî
Öğrencileri	Bağdâdî Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Kancı eş-Şafiî

Darülhadis El-Muzafferiyeye

Kurucusu ve Kuruluş Tarihi	Muzafferüddin Kökböri tarafından yaptırılmıştır. Kuruluş tarihini tam olarak bilmiyoruz zira ulaştığımız kaynaklarda zikredilmemiştir.
Konumu	Darülhadis el-Muzafferiyeye'nin konumu ise, Musul'da Muzafferiyeye minaresiyle el-Mescidü'l-Atik'in yanındadır.
Hocaları	Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî İbn Baz el-Mevsilî Abdülkadir b. Abdullah er-Rahavî Ebû Ruslen Mevdud b. Key Ruslen Ebû Abdullah Hüseyin b. Ömer el-Mevsilî

Öğrencileri	el-Diye el-Makdisî ve el-Zeki Al-Birzâlî. el-Munzîrî Ebû Muhammed
Faaliyetleri	Fetva ve kitap telif etmek: Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî, “ <i>el-Mecidül-Muzafferi</i> ” adını verdiği bir kitap yazmıştır. Hadis dinleme: Buhârî'nin <i>et-Târîhu'l-Kebîr</i> kitabı bu darülhadiste dinlenmiştir. İcazet vermek: Abdülkadir er-Rahavî, Münziriye'ye icazet vermiştir.

Sonuç

Musul'daki hadisin gelişim sürecinin, benzer fethedilen yerlerden farkının olmadığı; ilk olarak cami/mescit inşası, cami merkezli olarak sahabenin Kuran-ı Kerim ve hadis/sünnet anlatımı, tabiin ve etbau't-tabiin ile birlikte yapılan rihlelerle hadis birikimin meydana geldiği tespit edilmektedir.

Darülhadiste görev yapan hocaların çoğunlukla Hanbeli mezhebine mensup olması dikkat çekmektedir. Bu durum, Ehl-i hadis anlayışının darülhadislerde etkili olduğunu göstermektedir. Zira Eşrefiyye Darülhadisini inşa ettiren Melikü'l-Eşref'in selefi olması ve Ehl-i hadis anlayışında olması bunun yansımalarından birisidir.

Darülhadis el-Muhaciriyye ve Darülhadis el-Muzafferiyye'nin hadis tarihi açısından bakıldığında inşa süreçlerinin ilklerden olduğu görülmektedir. Eldeki inşa tarihleri düşünüldüğünde; ilk sırada Darülhadis el-Muhaciriyye, ikincisi Darülhadis en-Nuriyye, üçüncü sırada Darülhadis el-Fadlıyye ve dördüncü sıranın 599-602 yıllarında inşa edilen Darülhadis el-Muzafferiyye olduğu anlaşılmaktadır.

Her iki darülhadisin inşa süreci dikkate alındığında, yöneticiler ve varlıklı ailelerin katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu da, sermayenin/yönetimin ilme destek vermesiyle hadisin gelişim sürecine ziyade ilerlemelerin yapılabileceğini göstermektedir.

Her iki darülhadiste de görüldüğü üzere bu kurumlar İslami eğitimin ilk dönem temel kurumları değildir. İlk dönemlerden ziyade 5-6. asırdan sonra temayüz etmişlerdir. Günümüzde tematik eğitim veren kurumlar gibi, belirli alana odaklı derinlemesine eğitim veren yerlerdir. Her iki darülhadis özelinde düşünüldüğünde, tematik eğitimin günümüzün bir ürünü değil, İslam kültür

ve medeniyetinin yaklaşık 8 asır önce ortaya koyduğu bir model olduğu tespit edilmektedir.

Musul'daki darülahadislere, belki alanda ilk eğitim modeli olması hasebiyle, hocaların kendi kitaplarını veya temel hadis kitaplarını okuttuğu görülmektedir.

Kaynaklar

Abdullah Hurşid Kadir, "Medinetü'l-Muşul ve ma'alimihe'l-eşeriyye ve's-sürasıyye ve's-sekafiyye", Mecelle *Qale*, 6 /3, (Erbil: 4.7.2021).

Adil Nuveyhiz, *Mucemül-müfessirin min sadri'l-İslam hatta el-asrı'l-hadır*. Beyrut: Müessetü Nuveyhiz et-Taşafa ve'l Neşr, 1988.

Akgün, Hüseyin. *Sahâbe Coğrafyası*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Atan, Abdullah Hikmet. *Darülahadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dimaşk Darülahadislere*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Can, Hakan. *Abdüllâtîf el-Bağdâdî'nin el-İfâde ve'l-i'tibâr Adlı Eserinin İçerik Analizi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe el-Dineverî, *el-Ma'arif*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye el-Amma lil-Kütüp, 1992.

Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Sait b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. Mısır: Darü'l-Mearif, 1962.

Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Bahamre, *Kilâdetü'n-nehr fi vefeyati ayani'd-dehr*. Cidde: Darü'l-Minhac, 2008.

Ebü'l-Berekât Kemaleddin Mübârek b. Ahmed İbnü's Şiar el-Mevşilî, *Ukûdü'l cüm'ân fi şuarai hezihi'z-zaman* Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1438.

Ebü'l-Berekât el-Mübârek b. Ahmed el-Lahmi el-Erbilî, *Târîhu Erbil*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Ekrem b. Ziya el-Umerî, *Asru'l-hilafeti'r-râşide muhavelet li'n-naqdî'r-rivâye et-tarihîyye vifka'l-menhec el-muhaddisin*, Riyad: Mektebe el-Abigen, 2009.

el-Cümeyle, *Devletü'l-Atebeki fi'l-Muşul*, Beyrut: Darü'n-Nahdati'l-

- Arabiyye, 1970.
- Erkaya, Musa. "Hicri II. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1, (2018).
- Gâsîd Yasir ez-Zübeydî, "Ulûmü'l-Hadîs", *Mavsûatü'l-Ĥadariyye*, 3 /47- 48.
- Güner, Osman. *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Darülhadisler*. Samsun: Çankırı Belediyesi, 2011.
- Hasro Pir bal el-Kassab, *Muzaffername: el-Sultan Muzafferüddîn Kökböri Emîru Erbil*. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyye, 2020.
- Hüda Yasin ed-Debbâğ, "Neşet el-Vakfi li'ehli'l-Musul fi bilâdi's-Şam fi asri ez-Zengi ve'l-Eyyûbî", *Muşulliyeye Dergisi*, sayı: 51 (2018 Ekim).
- Hüdâ Yasin ed-Dibâğ, *Darülhadis el-Muhaciriyye ve'l-Muzafferiyye*. Musul: Musul Üniversitesi, Merkezü Dirâseti'l-Musul, 2022.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân* (Beirut: Daru Sadır, 1431).
- İbn İmad el-Akri el-Hanbeli, *Şüzürâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beirut: Daru İbn Kesir, 1406.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire: Matbaatü's-Saâde, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi marifeti's-sahâbe*, Kahire: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Kalaç, Rıdvan. "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisî". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2020.
- Kandemir, Yaşar. "İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kandemir. Yaşar. "Ömer b. Bedr el-Mevsilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kasım Hüseyin Ali Râşid, "Ulemâü'l-hadîsi'l-Muşul ve devruhum fi'l-hayati'lmiyye min hilali kitabi siyeri a'lâmî'n-nübelâ li'z-Zehebî", *Mecelletü Dirâse et-Terbeviyye*, sayı: 50 (220).
- Kemalüddin el-Mevsilî, *Ukudü'l-cüm'ân fi şuarai hezihî'z-zaman*, Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438.

- Maha Sa'd el-Hafaf, "el-Hanabile fi'l-Muşul ve cuhudihim el-ilmiyye hilal el-Şarnayin (6-7)", *Dirase Muşulliyeye*, sayı: 48 (27.5. 2018).
- Maha Sa'd el-Hafaf, *el-Şayatü'l-İlmiyye fi'l-Muşul münzü'l-fethi'l-İslâmî hatta nihayeti karmi's-sâlis*. Musul: Daru Şayde li'n-Neşr, 2021.
- Muhammed Nazar ed-Debbâğ, "İbn Baz Muhaddisen (622)", *Muşulliyeye Dergisi*, Sayı: 41 (15.7.2013).
- Mübârek b. Ahmet b. el-Mübârek İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*. Irak: Darü'r-Reşid li'n-Neşr, 1980.
- Naci Ma'ruf, *Medâris kable'n-Nizâmîyye*. Bağdat: Matbaat el-Mucema el-İlmi el-Irakî, 1973.
- Ömer Abdülğafûr el-Şattan, "Mesâcidü'l-Muşul el-Aşdem kemâ tevatara aŞbari 'inde ehli'l-Muşul", *Muşulliyeye Dergisi*, sayı: 50 (Temmuz 2018).
- Özaydın, Abdülkerim, "İzzettin İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkul, Abdullah. *Sahâbilerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sa'd el-Divâcî, *el-Muşul fi'l-aŞdi'l Atabeki*, Bağdat: Matbaatü'ş-Şefik, 1958, 154.
- Şehâvî, Şemseddin. *et-Tuĥfetü'l-laŞife fi târîhi'l-Medîneti's-Şerîfe*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, Dımaşk: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013.
- Şuayb Hazım el-Gudunferî, "Süheybi er-Rumi ve Asruhu Mevşilî", *Muşulliyeye Dergisi*, sayı: 28 (2009 – Zilkade).
- Uğur, Mücteba, "Ebü Ya'lâ el-Mevsilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Vakak, Hüseyin. *Darülhadis fi'l-alemi'l-İslâmî*. Tunus: Karaviyyin Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Yılmaz, Abdülkadir. *Selman el-Farisi'nin Hayatı, İslam Tarihindeki Yeri ve Tesirleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek

sek Lisans Tezi, 2009.

Yücel, Ekrem. “Dâru’l-Hadislerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, (1, 2015), 98.

Yürekli, Tülay. *Zengiler Döneminde Musul Ve Çevresi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, Kahire: Darü’l-Hadis, 1427.

